

The Narrators of Sulaym ibn Qays and Some Associated Ambiguities and Challenges

Kazem Ostadi¹ ✓

1. Corresponding Author, Graduate in Quranic and Hadith Sciences, University of Quran and Hadith, Qom, Iran Email: kazemostadi@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Review Article

Article history:

Received: 4 August 2024

Revised: 5 October 2024

Accepted: 13 May 2025

Available Online: 17 May 2025

Keywords:

Umar ibn Udhayna , Ma'mar ibn Rāshid, Kitāb Sulaym, long hadiths (Aḥādīth Ṭiwāl), Early Sources.

Numerous writings and articles have discussed the significance of the works attributed to Sulaym ibn Qays. Factors contributing to the perceived importance of this text include its historical antiquity, Sulaym's (Sulaym) status as a close companion (Sahābi Khāṣ) of key figures, the directness of some of its narrations (Aḥādīth), reported endorsements by the Imams for certain versions of his books, and its inclusion of unique or rare content. Given that the book attributed to Sulaym ibn Qays (Kitāb Sulaym ibn Qays) is considered one of the earliest hadith compilations, a comprehensive examination of all aspects surrounding it is warranted. This article critically investigates the status of the narrators (ruwāt) of Sulaym ibn Qays and his book, as well as some of the ambiguities and challenges associated with them. The findings indicate that only Abān ibn Abī 'Ayyāsh is the direct transmitter of Sulaym's narrations, and all of Sulaym's aḥādīth are thus solitary reports (khabar al-wāḥid). The status of other narrators linked to the book, such as Ibn Udhayna and Ma'mar ibn Rāshid (Ma'mar ibn Rāshid), remains unclear, with serious ambiguities regarding their connection to Sulaym's work. Furthermore, disregarding fabricated or altered transmission chains (Asnād), most of the intermediary transmitters in the Asnād of narrations attributed to Sulaym are either unknown (majhūl), unreliable (da'īf), weak, or associated with extremist Shī'ī groups (ghulāt).

Cite this article: Ostadi, K. (2023). The Narrators of Sulaym ibn Qays and Some Associated Ambiguities and Challenges. *Hadith Doctrines*, 7(14), 103-128. <https://doi.org/10.30513/hd.2025.6230.1226>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

راویان سلیم بن قیس و برخی از ابهامات و اشکالات پیش‌رو

کاظم استادی^۱

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: kazemostadi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

در نوشته‌ها و مقالات مختلف، درباره اهمیت کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، مطالبی ذکر شده است. برخی عناوین اهمیت‌زا برای این اثر عبارت‌اند از: الف. قدمت تاریخی کتاب؛ ب. صحابی خاص بودن شخص سلیم؛ ج. بی‌واسطه بودن برخی از احادیث سلیم؛ د. تأییدیه امامان معصوم (ع) بر نسخه‌هایی از کتاب‌های سلیم؛ هـ. دربرداشتن مطالب ویژه، منحصر به فرد و شاذ. بنابراین، از آن‌جا که کتاب منسوب به سلیم بن قیس، یک کتاب حدیثی متقدم است، لازم است تمام ابعاد پیرامون این کتاب بررسی گردند. مقاله پیش‌رو، متکفل بررسی وضعیت راویان سلیم بن قیس و کتاب وی و برخی از ابهامات و اشکالات پیرامون آن می‌باشد. در نتیجه بررسی‌های این پژوهش، مشخص شد که فقط شخص ایان بن ابی‌عیاش راوی مستقیم روایات سلیم می‌باشد و همه احادیث سلیم خبر واحدند. همچنین، وضعیت راویان کتاب و احادیث سلیم بن قیس، یعنی ابن‌اذینه و معمر بن راشد روشن نیست و ابهامات جدی درباره ارتباط این دو شخصیت با کتاب سلیم وجود دارد. نیز اگر از اسناد و طرق جعلی یا تعویض شده برای احادیث سلیم صرف‌نظر کنیم، غالب راویان واسطه‌ای اسناد احادیث منسوب به سلیم، افراد مهمل، مجهول، ضعیف و یا از غلات شیعه می‌باشند.

نوع مقاله: ترویجی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴

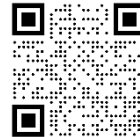
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۴/۰۲/۲۷

کلیدواژه‌ها:

عمر بن اذینه، معمر بن راشد، کتاب سلیم، احادیث طوال، منابع متقدم.

استناد: استادی، کاظم. (۱۴۰۲). راویان سلیم بن قیس و برخی از ابهامات و اشکالات پیش‌رو. آموزه‌های حدیثی، ۷(۱۴)، ۱۰۳-۱۲۸. <https://doi.org/10.30513/hd.2025.6230.1226>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

صرف‌نظر از مناقشات دربارهٔ هویت و وجود شخصیت تاریخی سلیم بن قیس (جلالی، ۱۳۸۲، الف، سراسر متن)، کتاب‌های منسوب به او به دلایل مختلفی می‌توانند دارای اهمیت باشند یا اکنون اهمیت بیابند، که در صورت اثبات اصالت وجود سلیم و کتاب‌های منسوب به وی، این اهمیت مضاعف و بسیار قابل توجه و تأمل خواهد شد، هرچند نسخه‌های خطی کتاب منسوب به او مشوش‌اند و در مدل‌های مختلف این نسخه‌ها (نک: استادی، ۱۳۹۹، الف، ص ۱۴۵)، حتی یک حدیث مشترک نیز وجود ندارد.

در نوشته‌ها و مقالات مختلف و به صورت پراکنده، دربارهٔ اهمیت کتاب‌های منسوب به سلیم، مطالبی ذکر شده است که برخی از عناوین اهمیت‌زا برای آن عبارت‌اند از:

الف. قدمت تاریخی کتاب

گفته شده که کتاب‌های منسوب به سلیم قدیمی‌ترین کتاب‌های تاریخی و روایی شیعه است (نک: انصاری، ۱۴۲۲، ص ۱۶۲-۱۸۵). این در صورتی است که حتی سیرهٔ نبویهٔ ابن هشام و دیگران هم، در اواخر قرن اول و اواسط قرن دوم به وجود آمده‌اند. بنابراین اگر ثابت شود درگذشت سلیم در سال ۷۶ق (یا ۹۰ق) بوده، به این معنا خواهد بود که از اوایل قرن اول تا اواسط آن، سلیم بن قیس معاصر با اهل بیت (ع) بوده است.

ب. صحابی خاص بودن شخص سلیم

در برخی منابع (همانند مقدمهٔ چاپ سه‌جلدی کتاب سلیم)، گفته شده است که شخص سلیم بن قیس، از خواص اصحاب حضرت امیرالمؤمنین (ع) بوده و کاملاً در جریان امور و متن حوادث آن دوران و مخصوصاً بسیاری از اتفاقات حکومت حضرت امیر (ع) قرار داشته است، به گونه‌ای که از وقایع و رخداد‌های آن زمان به صورت مستقیم و یا یک واسطه، گزارش نموده است (نک: سلیم، ۱۳۹۷، ص ۴۹۵-۴۹۷). بنابراین، سلیم بن قیس در تاریخ اسلام و تشیع، یک فرد معمولی قلمداد نخواهد شد و گزارش‌های وی می‌توانند بسیار حائز اهمیت باشند.

ج. بی‌واسطه بودن برخی از احادیث سلیم

کتاب‌های متعدد و راویان گوناگون، برخی وقایع و گزارش‌های اسلامی را نقل

نموده‌اند، اما بیشتر این منابع، احادیث و روایاتشان را با چندین واسطه نقل نموده‌اند که وجود همین واسطه‌های راویان، احتمال تحریف و تصحیف را در این گزارش‌ها دوچندان یا پررنگ می‌نماید. پس اگر منبعی دستیاب شود که بدون واسطه یا با حداقل واسطه، احادیث و روایاتی را بیان نموده باشد، ارزش این منبع بسیار قابل توجه خواهد بود. بنابراین اگر اثبات شود که روایات کتاب سلیم دارای گزارش‌هایی بی‌واسطه‌اند، اهمیت بسیاری برای ما خواهند داشت.

د. تأییدیه امامان معصوم(ع) بر نسخه‌هایی از کتاب‌های سلیم.

طبق محتوای خود کتاب سلیم و مقدمه آن (سلیم، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۵۵۹)، نسخه کتاب سلیم بن قیس، به محضر چندین امام(ع) برده شد و این امامان(ع) مطالب کتاب و گزارش‌های آن را تأیید نمودند. برای نمونه، در پایان یکی از چند مدل نسخه‌های خطی کتاب سلیم، حدیثی به این صورت از امام صادق(ع) آمده است: «هر یک از شیعیان و دوستان ما که کتاب سلیم بن قیس هلالی را نداشته باشد، چیزی از امر [ولایت] ما نزد او نیست و از امور ما چیزی نمی‌داند و آن [کتاب] الفبای شیعه و سزی از اسرار آل محمد(ص) است» (سلیم، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۵۳).

هـ. داشتن مطالب ویژه، منحصر به فرد و شاذ

در کتاب‌های منسوب به سلیم، اخبار تک یا متفرداتی وجود دارند که در دیگر کتب روایی ما نقل نشده‌اند و سلیم برای اولین بار در کتاب خود ذکر کرده است (برای اطلاع از این متفردات، برای نمونه نک: قلیچ، ۱۳۹۰، ص ۶۲ به بعد؛ سلطانی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۹ به بعد). یک روایت از این متفردات را به عنوان نمونه نقل می‌کنیم. سلیم بن قیس از علی(ع) چنین نقل می‌کند: «همه مردم بعد از پیامبر(ص) مرتد شدند جز چهار نفر. مردم نسبت به پیامبر(ص) به منزله هارون و تابعینش و گوساله و تابعینش شدند...» (سلیم، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۵۹۹).

بنابراین و در مجموع، این کتاب تاریخی - کلامی، جایگاه ویژه‌ای در میان برخی از شیعیان علاقه‌مند به موضوعات تبری و تولی پیرامون اهل بیت(ع) و دشمنان ایشان دارد و درباره برخی از مسائل ویژه فرقه‌ای، به این کتاب استناد می‌گردد. به عبارت روشن، از ویژگی‌های برجسته کتاب‌های منسوب به سلیم، نقل حوادثی است که همواره میان شیعه

و سنی محل اختلاف و کشمکش بوده است، همانند تأکید پیامبر اکرم(ص) بر مسئله امامت و ولایت، ماجرای فدک، هجوم و آتش زدن در خانه فاطمه زهرا(س) (نک: سلیم، ۱۴۱۵، ج ۳، فهرست موضوعات).

درباره کتاب‌های سلیم و روایات منسوب به وی تحقیقات متعددی در دسترس است. مأخذشناسی پیرامون سلیم بن قیس و کتاب‌های منسوب به وی نیز منتشر شده که در آن بیش از پنجاه عنوان اثر معرفی شده است (استادی، ۱۴۰۰، ج، ص ۱۳۳-۱۸۴).

بیان مسئله

آنچه برای پژوهشگران دوره جدید قابل توجه است، این نکته است که در دوره‌های متقدم، چه بسا به علت کمبود امکانات پژوهشی یا به دلایل عقیدتی و نیز شاید بر اثر سهل‌انگاری، دقت قابل توجه و عمیقی به آثار مکتوب اسلامی صورت نگرفته است. به عبارت دیگر، رویکرد «بررسی آثار مکتوب حدیثی»، محدود بود و به انواع حالات و جنبه‌های متعدد پیرامون یک اثر مکتوب پرداخته نمی‌شد و بسیاری از عالمان دینی، درصد توجه به همه جنبه‌های قابل بررسی درباره یک اثر مکتوب متقدم نبودند.

هر اثر روایی و حدیثی را حداقل از پنج جنبه می‌توان تجزیه و تحلیل کرد: ۱. بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده؛ ۲. بررسی انتساب اثر به مؤلف؛ ۳. بررسی اسناد احادیث و روایات؛ ۴. بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی؛ ۵. بررسی محتوای اثر. با توجه به این جنبه‌ها و از آن‌جاکه کتاب منسوب به سلیم بن قیس، کتاب حدیثی متقدم است، باید تمامی ابعادی که اشاره شد، پیرامون این کتاب پژوهش و بررسی گردد. یکی از مهم‌ترین آن‌ها، راویان کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس می‌باشد.

درباره راویان و اسناد کتاب سلیم، این آثار قابل توجه‌اند:^۱

- جلالی، عبدالمهدی (۱۳۸۲ش)، «راوی کتاب سلیم در ترازو» (مطالعات اسلامی، زمستان ۶۲، ص ۱۳ تا ۶۲). در این مقاله، به وضعیت رجالی ابان بن ابی عیاش پرداخته

۱. درباره ابعاد و جنبه‌های دیگر کتاب سلیم، مقالات متعددی منتشر شده است. برای نمونه، درباره اصالت متن این کتاب، مقاله زیر به تازگی انتشار یافته است: استادی، کاظم (۱۴۰۲ش). اصالت‌سنجی متن احادیث نسخه‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس. مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، ۱۸(۵۹)، ص ۵-۱۷.

شده است.

- استادی، کاظم (۱۴۰۰، د)، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی» (علوم حدیث، دوره ۲۶، شماره ۱ (شماره پیاپی ۹۹)، ص ۱۵۰-۱۷۷). در این پژوهش، اصالت سند شیخ طوسی بر یک گروه از نسخه‌های خطی کتاب سلیم بررسی گردیده و به همین مناسبت، اشاره‌هایی گذرا به روایان این سند شده است.

- استادی، کاظم (۱۴۰۱، ج)، «گزارش اسناد روایات سلیم در منابع نخستین» (حدیث حوزه، دوره ۱۳، شماره ۲ (پیاپی ۲۵)، ص ۱۱-۴۲). در این مقاله تمام طرق احادیث سلیم در منابع نخستین، گردآوری و مورد نظر قرار گرفته شده و به همین مناسبت، اسامی روایان سلیم در اسناد منتهی به وی فهرست شده‌اند.

با توجه به این پیشینه و از آن‌جا که تاکنون درباره وضعیت کلی روایان کتب منسوب به سلیم پژوهشی نشده است، لازم است وضعیت روایان سلیم بن قیس و کتاب وی مورد بررسی و تأمل اختصاصی و یکپارچه قرار گیرند. مقاله پیش‌رو متکفل این امر است. درباره احادیث سلیم بن قیس و روایات کتب منسوب به او می‌توان از دو منظر «روایات سلیم از اصحاب» و «روایات دیگران از سلیم»، مطالبی را مطرح نمود:

۱. روایان روایات عرضه‌شده به شخص سلیم

احادیث منسوب به سلیم بن قیس، حاوی دو دسته مطالب می‌باشد:
یک. گزارش‌هایی که مدعی است شخص سلیم به صورت مستقیم ناظر و شنونده آن بوده و نقل شده است. به‌عنوان نمونه، احادیث موجود در نسخه‌های خطی منسوب به سلیم مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد که گزارش‌ها و وقایعی که به صورت مستقیم توسط سلیم روایت شده است، ۲۴ گزارش می‌باشد (و در این احادیث ذکر گشته‌اند: ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۱، ۳۴، ۳۵، ۴۳، ۵۶، ۵۹، ۶۰، ۶۵، ۶۷، ۶۹؛ مطابق با شماره‌های نسخه چاپی). نیز گزارش‌ها و روایات مستقیم سلیم از حضرت امیر(ع) هجده روایت است (و در این احادیث موجودند: ۲، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۵، ۱۸، ۲۱، ۳۲، ۳۳، ۴۰، ۴۱، ۵۱، ۵۳، ۵۴، ۶۳، ۶۴، ۷۰؛ شماره درج‌شده احادیث، مطابق است با شماره‌های نسخه چاپی سه‌جلدی، تحقیق محمدباقر انصاری).

دو. مطالبی که ادعاشده سلیم از دیگر اصحاب شنیده و در کتاب خود نقل نموده است، که در زیر نام برده می‌شوند.

۱-۱. معرفی راویان شفاهی به سلیم

منشأ اولیهٔ احادیث و روایاتی که سلیم بن قیس آن‌ها را با واسطه نقل نموده است، در نسخه‌های خطی گروه الف و ب کتاب‌های منسوب به سلیم، به نقل از حدود ۱۰ نفر می‌باشد، و در نسخهٔ خطی گروه ج از آن‌ها نیز حدود ۱۰ نفر، که البته ۵ نفر ایشان با افراد قبلی مشترک نیستند (چهار شخص مشخص یعنی: جابر بن عبدالله انصاری، حدیث ۵۰؛ محمد بن مسلمه، سعد بن مالک و عبدالله بن عمر، حدیث ۵۷؛ نیز: سعد بن ابی وقاص، حدیث ۵۵، ۵۶ (نک: سلیم، ۱۳۹۷، حدیث ۵۰، ۵۵، ۵۶، ۵۷)، و یک نفر شخص مجهول)؛ بنابراین، منشأ اولیهٔ احادیث در نسخه‌های خطی کنونی کتاب‌های منسوب به سلیم، جمعاً با محاسبهٔ حضرت امیر(ع)، حدود پانزده نفرند که عبارت‌اند از:

جدول منشأهای احادیث چهار مدل نسخه سلیم (مجموع ۷۰ حدیث)			
ردیف	نقل از	شماره احادیث	تعداد
۱	سلیم از سلمان	۶۲، ۵۸، ۴۹، ۴۷، ۴۵، ۴۴، ۳۸، ۲۴، ۲۱، ۶، ۴، ۱	۱۲
۲	سلیم از ابوذر	۴۶، ۴۴، ۳۸، ۲۴، ۲۱، ۶	۶
۳	سلیم از مقداد	۴۴، ۳۸، ۳۶، ۲۴، ۲۱، ۶	۶
۴	سلیم از ابن عباس	۶۶، ۶۱، ۴۸، ۳۳، ۳۰	۵
۵	سلیم از سعد بن ابی وقاص	۵۶، ۵۵ (نصفه حدیث)	۲
۶	سلیم از براء بن عازب	۳	۱
۷	سلیم از عبدالرحمن بن غنم	۳۷ (بخشی از حدیث)	۱
۸	سلیم از محمد بن ابی بکر	۳۷ (بخشی از حدیث)	۱
۹	سلیم از ابوسعید خدری	۳۹	۱
۱۰	سلیم از عبدالله بن جعفر	۴۲	۱
۱۱	سلیم از جابر بن عبدالله انصاری	۵۰	۱
۱۲	سلیم از نامشخص	۶۸	۱
۱۳ و ۱۴	سلیم از محمد بن مسلمه، سعد بن ابی وقاص و عبدالله بن عمر	۵۷	۱
-	سلیم از علی(ع) و ابن عباس	۳۳	۱
-	سلیم از ابوذر، سلمان و مقداد	۵۲، ۴۴، ۳۸، ۲۴، ۶	۴
-	سلیم از علی، ابوذر، سلمان و مقداد	۲۲، ۲۱	۲

جدای از این موارد، احادیثی نیز مستقیم به نقل از ابان بن ابی عیاش و دیگران وجود دارد که اساساً منقول از سلیم بن قیس نیستند.

۲-۱. ابهامات و اشکالات

درباره وضعیت منشأ احادیث کتاب سلیم، ابهامات و سؤالات متعددی قابل طرح است که چند نمونه از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. با توجه به سن بسیار اندک سلیم بن قیس در زمان دریافت بسیاری از نقل قول‌ها، این ابهام پیش‌روی ماست که آیا واقعاً سلیم بن قیس با برخی از اصحاب (همانند سلمان و مانند آن) ارتباط مستقیم و حضوری داشته است یا خیر؟

۲. با توجه به شواهد ادعایی سلیم در کتاب خودش برای کشف واقعیات رویدادها و اتفاقات صدر اسلام، این سؤال قابل طرح است که چرا در طول حدود چهل‌و‌اندی سال تحقیقات فعال و پیگیر و شخصی سلیم بن قیس، وی فقط از افراد محدود، یعنی حدود ۱۵ نفر، تحقیق و نقل روایت نموده است؟

۳. با توجه به حجم روایات موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم، مشخص است که بعد از حضرت علی (ع) و پیامبر (ص)، بیشترین حجم حضور و نقش‌آفرینی در کتاب‌های منسوب به سلیم، به سلمان فارسی تعلق دارد. سلمان در این کتاب‌ها به انواع مختلفی همانند نقل مستقیم روایت یا بودن نام او در احادیث، حضور جدی و پررنگ دارد. سلمان در هشت حدیث، به صورت مستقیم ناقل روایت است (نک: احادیث ۱، ۴، ۲۱، ۴۵، ۴۷، ۴۹، ۵۸، ۶۲) و در چهار حدیث، راوی مشترک (مثلاً با ابوذر و مقداد) و مستقیم روایت است (نک: احادیث ۶، ۲۴، ۳۸، ۴۴) و در پانزده حدیث، یکی از نقش‌آفرینان و مخاطبان داخل در روایات است (نک: احادیث ۳، ۷، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۱۹، ۲۵، ۲۷، ۳۹، ۴۲، ۴۸، ۵۲، ۶۱، ۶۷)، به طوری که از مجموع ۷۰ حدیث نسخه‌های مختلف کتاب‌های منسوب به سلیم، ۲۷ روایت آن، مرتبط با سلمان فارسی می‌باشد، به این معنا که سلمان در حدود ۱۸۳ صفحه از ۲۹۰ صفحه تقریبی کتاب (یعنی حدود ۶۴ درصد حجم احادیث نسخه) حضور و نقش‌آفرینی دارد.

سؤال‌ای که در این جا قابل توجه است این که، انتخاب منشأ روایات توسط سلیم به چه دلیل بوده است؟ آیا افراد دیگری که در همان وقایع تاریخی و جریانات عصر پیامبر(ع) حضور داشتند و از اصحاب خاص حضرات معصومین(ع) بودند، مورد وثوق سلیم نبوده‌اند یا سلیم بن قیس، دسترسی به افراد دیگری جز این چند نفر نداشته است؟ بنابراین، این ابهام جلوه‌گری می‌کند که، شخصی که این کتاب سلیم و احادیث را تدوین نموده است، احتمالاً دسترسی حضوری به منشأ روایان اصلی وقایع دوران پس از پیامبر(ص) و عصر حضرت امیر(ع) نداشته است، به این معنا که نویسنده از لابه‌لای کتاب‌ها و نوشتجات موجود در عصر خود، فقط برخی روایات با موضوع مورد نظر خود را جمع‌آوری و تدوین نموده است. برخی از پژوهش‌ها این فرضیه را پشتیبانی می‌نمایند (نک: استادی، ۱۴۰۲، ز، سراسر متن).

۲. راویان مستقیم از شخص سلیم بن قیس

با توجه به مشکلات اخبار احاد، بسیار مهم است تا روشن گردد که چه کسانی کتاب یا روایات منسوب به سلیم را به صورت مستقیم از او دریافت و تحمل نموده‌اند؟ پاسخ به این پرسش را می‌توان از اسناد روایات سلیم در منابع نخستین و نیز اسناد نسخه‌های خطی سنددار کتاب‌های کنونی به دست آورد.

۲-۱. معرفی راوی یا راویان مستقیم از سلیم

طبق اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم که دارای سند هستند، فقط شخص ابان بن ابی‌عیاش راوی مستقیم روایات سلیم است. اما در اسناد برخی روایات سلیم در منابع نخستین، ما با دو شخص راوی مستقیم از سلیم روبه‌رویم: ابان و ابراهیم بن عمر یمانی. بعضی از نویسندگان (برای نمونه نک: مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۳۷۲)، با توجه به این که در برخی از اسناد منابع نخستین، روایاتی از «ابراهیم بن عمر یمانی عن سلیم» وجود دارد، ادعا نموده‌اند که روایات سلیم، خبر واحد از ابان نیستند.

با بررسی‌هایی که پیرامون اسناد سلیم بن قیس در منابع متقدم انجام شد، به نظر می‌رسد که اسناد و طرق سلیم بن قیس، همگی به نقل از شخص ابان بن ابی‌عیاش هستند و اسنادی که ظاهراً از شخص غیر ابان بن ابی‌عیاش می‌باشند، همگی افتادگی در سند

دارند. به عبارت دیگر، تمام روایات سلیم، چه در نسخه‌های خطی و چه در روایات منابع نخستین، فقط از شخص ابان بن ابی‌عیاش نقل شده‌اند.

به‌عنوان نمونه، اسناد سلیم در کتاب کافی را در جدول صفحه بعد ملاحظه کنید. نام ابان بن ابی‌عیاش و نیز عمر بن اذینه در میان برخی از اسناد، افتادگی پیدا نموده است. بنابراین، جز چند سند مشوش و نیز برخی اسناد که نام ابان از آن‌ها افتادگی دارد، همه اسناد سلیم خبر واحد از ابان هستند. همچنین، بر فرضی که سند یک روایت یا چند روایت از غیر طریق ابان قابل تبیین باشد، به این معنا نیست که همه روایات سلیم بن قیس، طریق غیر ابان دارند، بلکه به این معناست که فقط همان یک روایت یا اندکی از روایات منسوب به سلیم، طریقتشان خبر واحد از سلیم نیست و طریق غیر از ابان نیز دارند. این در صورتی است که این اندک روایات، هم از طریق ابان و هم از طریق غیر ابان نقل شده باشند. طبق این نکته مهم، تمام روایاتی که فقط از طریق ابان آمده‌اند، در واقع، خبر واحد ابان از خبر واحد سلیم هستند.

۱	کتاب	۲۵۰+ قمری	۳۰۰+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری	۱۲۵+ قمری	۷۶+ قمری
بصائر الدرجات حدیث دوم	-	محمد بن حسن (صغار م ۳۹۰)	احمد بن محمد بن (۲۸۰ ز)	حسین بن سعید (۲۵۷ ز)	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
کمال الدین طریق اول	شیخ صدوق (م ۲۸۸) عن محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۲۲ م)	محمد بن عقیق	احمد بن محمد بن عیسی (۲۸۰ ز)	حسین بن سعید (۲۵۷ ز)	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	؟	؟	سلیم بن قیس	
مآلة منقیة	؟	احمد بن عبدالله (؟)	احمد بن محمد (۲۸۰ ز)	محمد بن عیسی (۲۵۷ ز)	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	عمر بن اذینه (۱۲۶ ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
الخصال	شیخ صدوق (۲۸۸ م)	علی بن ابراهیم بن هاشم (۲۷۵ ز)	ابراهیم بن هاشم (؟)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	عمر بن اذینه (۱۲۶ ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
اصول کافی (ادو حدیث)	-	محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹ م)	ابراهیم بن هاشم (؟)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	عمر بن اذینه (۱۲۶ ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
اصول کافی (چهار حدیث)	-	محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹ م)	ابراهیم بن هاشم (؟)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
اصول کافی (ادو حدیث)	-	محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹ م)	ابراهیم بن هاشم (؟)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	؟	؟	سلیم بن قیس	
التهزبت ۲ و حدیث القیمة شیخ عوفی (۲۶۲ م)	این ابن حید (۳۰۷ ز) محمد بن ابراهیم بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۲۲ م)	محمد بن ابی القاسم (؟) ناخوبه (؟)	؟	محمد بن علی (الصیرفی م ۲۰۰)	حداد بن عیسی (۲۰۹ م) و شیخ ابی عیسی (۲۰۰ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
کمال الدین طریق سوم و حدیث	شیخ صدوق (م ۲۸۸) عن محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۲۲ م)	محمد بن حسن (صغار م ۳۹۰)	یعقوب بن ابراهیم بن هاشم (؟)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	عمر بن اذینه (۱۲۶ ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
عقود المعجزات	؟	ابن عیاش الجعفی (۳۰۹ م)	ابو طالب عبدالله ابن الاثیرزی (؟)	محمد بن علی (الصیرفی م ۲۰۰)	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	عمر بن اذینه (۱۲۶ ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
نسخة خلی و سلمة نوع د	-	حسین بن ابی یعقوب (؟)	؟	؟	عبدالله بن همام (م ۲۸۱ م) علی بن عبد الله بن ابراهیم بن محمد بن عیسی (نسخه خطی شد)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
اصول کافی (ربک حدیث)	-	محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹ م)	ابراهیم بن هاشم (؟)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹ م)	ابراهیم بن عمر (السنی م ۱۶۰)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	
(رجال کشی ۳) شیخ عوفی (۲۶۲ م)	-	محمد بن عمر کشی (م حدود ۳۲۰)	البرقی (؟)	حسین بن علی بن کیسان (؟)	عمر بن اذینه (۱۲۶ ز)	؟	عمر بن اذینه (۱۲۶ ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۹ م)	سلیم بن قیس	

۲-۲. معرفی ابان بن ابی‌عیاش

نام کامل ابان، «ابان بن ابی‌عیاش فیروز بصری دینار زاهد»، و کنیه‌اش «ابواسماعیل» و از موالی عبدالقیس عبدی بوده است. قبیله عبدالقیس از قبایل قدیم عرب در تهامه در عربستان بوده است. در منابع و کتاب‌های تراجم و... نام وی با عناوین «ابان بن ابی‌عیاش» و «ابان بن فیروز» ذکر شده است.

از صاحبان تواریخ و تراجم، دربارهٔ زمان ولادت ابان، اطلاع و گزارشی در دست نیست. مرگ او را اول رجب حدود سال ۱۳۸ق و برخی ۱۲۸ق دانسته‌اند. چون در بصره سکونت داشته، وصف «البصری» نیز جزئی از عنوان او شده است (نک: ابن حجر، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۱؛ ابن حجر، ۱۳۲۶، ج ۱، ص ۹۹؛ ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۴).

۳-۲. ابهامات و اشکالات پیرامون ابان و نسبت او با سلیم

دربارهٔ شخصیت ابان بن ابی‌عیاش و نسبت او با روایات منسوب به سلیم، ابهامات متعددی وجود دارد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

الف. وضعیت رجالی ابان

رجال‌شناسان، اعم از شیعی و سنی و متقدم و متأخر، ابن‌ابی‌عیاش را توثیق نکرده‌اند (نک: طوسی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۶؛ حلی، ۱۳۸۲، ص ۹۹). البته دو تن از رجال‌شناسان شیعی، یعنی میرزا حسین نوری (نک: نوری، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۳۲) و مامقانی (مامقانی، ۱۳۵۱، ج ۱، ص ۳) کوشیده‌اند او را «موثق» نشان دهند. میرزا حسین نوری بر این نظر است که ابان به دلیل شیعی بودن، از سوی مخالفان تضعیف شده و از متروکین شمرده شده است. البته این سخن جدای از شیعی نبودن ابان، با تضعیف شمردن ابان در کتب رجالی شیعه سازگار نیست. مهم‌تر این که صدها روایت از ابان در منابع عامه وجود دارد، و غیر از کتاب سلیم، فقط چند روایت انگشت‌شمار از وی در منابع شیعه موجود است. بنابراین به نظر می‌رسد طبق شواهد و قراین فراوانی، دلایل آنان در این مسئله پذیرفتنی نیست.

محدثان بنام اهل سنت نیز ابان بن ابی‌عیاش را در مجموع، قابل اعتماد ندانسته‌اند (نک: نسائی، ۱۴۰۶، ص ۴۷؛ دارقطنی، ۱۴۰۳، ص ۲۸۵؛ جوزجانی، بی‌تا، ص ۱۰۲؛ ابن حجر، ۱۳۲۶، ج ۱، ص ۹۸). بعضی از رجال‌شناسان اهل سنت، ابن‌ابی‌عیاش را به این دلیل ضعیف و غیرقابل

اعتماد شمرده‌اند که در حفظ حدیث ضعیف بوده (نک: مزی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۲) و در نقل حدیث و راویان آن، دچار فراموشی می‌شده است (نک: ذهبی، ۱۳۸۲ق، ج ۱، ص ۱۲).
برخی از محققان معاصر، دلایل عدم اعتبار ابان را به تفصیل بیان داشته‌اند (به‌عنوان نمونه نک: جلالی، ۱۳۸۲ش، ب، ص ۱۳-۶۲).

ب. چگونگی دسترسی ابان به روایات سلیم

در داستان آغازین کتاب منسوب به سلیم، بیان شده که وی کتابش را در شهر نوبندجان فارس ایران و در منزل پدری ابان، به ابان ۱۴ساله تحویل داده است (نک: سلیم، ۱۳۹۷، ص ۲۰۶). اکنون روشن نیست که ابان بصری، در نوبندجان فارس چه می‌کرده است و آیا اساساً در آن‌جا می‌زیسته یا خیر؟ از داستان سرآغاز کتاب سلیم، که شرح ماجرا از زبان ابان است، این‌گونه به نظر می‌رسد که وی پس از تحویل گرفتن کتاب سلیم، در بصره به حضور حسن بصری رفته است. بنابراین مشخص نیست که در نوبندجان مسافر بوده و به شهر اصلی خود بازگشته یا در نوبندجان ساکن بوده و به بصره مسافرت نموده است؟ (سلیم، ۱۳۹۷، ص ۲۰۸). پس لازم است تا وضعیت تولد و سکونت ابان یا حداقل مسافرت او و منزل داشتنش در شهر نوبندجان روشن شود تا مشخص گردد که دسترسی ابان به روایات سلیم چگونه بوده است؟

ج. جعل و دستکاری ابان در کتاب سلیم

برخی از رجالیان متقدم و متأخر همانند ابن‌غضائری و مشایخ او (نک: ابن‌غضائری، ۱۴۲۲، ص ۳۶)، کتاب منسوب به سلیم را جعل شخص ابان می‌دانند، به این معنا که اساس کتاب منسوب به سلیم، ساخته و پرداخته ابان است. جدای از این، کتاب کنونی سلیم بن قیس، به‌وضوح اضافاتی با اسم شخص ابان بن ابی‌عیاش یا دیگران دارد (برای نمونه نک: سلیم، ۱۳۹۷، ص ۲۶۲-۲۶۴؛ ۲۹۰-۲۹۶؛ ۴۳۷، ۴۷۱، ۵۰۶ و ۶۱۹).

۳. راویان اولیه کتاب و احادیث سلیم بن قیس

در اسناد بعضی از منابع متقدم و نیز در اسناد برخی نسخه‌های خطی منسوب به سلیم و همچنین داستان نقل و انتقال کتاب سلیم (منقول در ابتدای برخی نسخ خطی)، از دو شخص به‌عنوان تنها راویان احادیث سلیم از ابان بن ابی‌عیاش، نامی به چشم می‌خورد:

عمر بن اذینه و معمر بن راشد.

داستان نقل و انتقال کتاب سلیم از ابان به شخص بعد از ابان، در نسخه‌های خطی سلیم، دوگانه و مخدوش درج گشته‌اند، به این معنا که در داستان ابتدای نسخه‌های خطی قدیمی‌تر، نام معمر بن راشد به‌عنوان تحویل‌گیرنده کتاب از ابان ذکر شده و در برخی نسخه‌های متأخر، نام عمر بن اذینه به‌جای آن درج شده است. از آن بدتر، در برخی از نسخه‌ها، داستان نقل و انتقال، دوگانه ذکر شده، یعنی در اول داستان، نام معمر آمده است و در آخر داستان، نام عمر بن اذینه، که البته این دوگانگی، ناشی از دستکاری‌های اسناد نسخه‌های خطی متقدم و جعل اسناد شیخ طوسی بر این نسخه‌ها می‌باشد.

همچنین، جدای از این که آیا عمر ناقل کتاب سلیم بوده است یا معمر، گونه‌شناسی روایات عمر بن اذینه و معمر بن راشد، ابهاماتی را درباره ارتباط این دو شخصیت با کتاب سلیم، پیش‌روی ما می‌گذارند.

درباره این دو نام یا شخصیت، نوشته‌ها و مقالاتی در دسترس است، اما در این جا فقط به ذکر اجمالی شناخت ایشان بسنده می‌نماییم و بیشتر برای دریافت ابهامات پیرامون این راویان و کتاب سلیم، به ذکر گونه‌شناسی روایات این دو تن می‌پردازیم.

۳-۱. معرفی عمر بن اذینه

با این که ابن اذینه نام مشهور راوی‌ای است که روایات بسیاری را نقل نموده و نام او در سلسله اسناد ۴۸۲ حدیث مکرر، آمده است، اما شخصیت چندان شناخته‌شده‌ای در میان رجالیان نیست و حتی طبق شواهدی، این نام برای دو شخصیت و هویت تاریخی قابل تبیین است.

جدای از کتاب‌های کنونی سلیم، در کل منابع نخستین تا قرن هشتم، حدود ۳۶۰ حدیث (که مکررات نیز دارند) از عمر بن اذینه یا ابن اذینه وجود دارد که از این عدد، تعدادی احادیث نیز وجود دارند که با توجه به راویان قبل و بعد در اسناد مشابه، قاعدتاً به نقل از عمر بن اذینه هستند، ولی نام وی در میان راویان افتادگی یافته است (نک: استادی، ۱۴۰۱ش، ج، سراسر متن).

۲-۳. ابهامات موجود در گونه‌شناسی روایات عمر بن اذینه و سلیم

چون غالب روایات منقول از عمر بن اذینه در کتاب کافی کلینی هستند و این کتاب با بیشترین آمار احادیث عمر بن اذینه، تقریباً دربردارنده تمامی احادیث اوست، بررسی گونه‌شناسی روایات ابن اذینه در این کتاب می‌تواند گویای کلی گونه‌شناسی احادیث وی باشد، چراکه احادیث دیگر در منابع غیر از کافی، غالباً تکرار روایات عمر بن اذینه در کافی می‌باشند.

روایات با نام راوی، «عمر بن اذینه» در کتاب کافی دو دسته کلی‌اند: یک. روایات فقهی او که همگی منقول از ابن ابی عمیرند. دو. روایات غیر ابن ابی عمیر که شامل حدود ۲۱ روایت (با نام عمر بن اذینه و یا با افتادگی نام وی) می‌شوند، که ۱۲ عدد از آن‌ها، از سلیم بن قیس‌اند. از این دوازده عدد، ۳ عدد با موضوعات کتاب‌های کنونی سلیم مرتبط نیستند و فقهی یا اخلاقی‌اند و ۹ عدد آن، از نظر موضوع، هماهنگ با موضوعات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم می‌باشند.

تمام روایات عمر بن اذینه از سلیم که مرتبط با موضوعات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم‌اند، منقول از شخص مجهولی با نام «ابراهیم بن عمر یمانی» هستند و همه ۹ حدیث ابراهیم بن عمر از عمر بن اذینه، در منابع عامه موجود نیستند، و ۵ روایت از ۹ حدیث هم، در منابع شیعه نخستین موجود نیستند.

از ۹ حدیث غالباً پرحجم و طولانی ابراهیم بن عمر از عمر بن اذینه، یک حدیث در کتاب‌های کنونی سلیم وجود ندارد، و سه حدیث از آن‌ها، در بخشی از کتاب‌های کنونی سلیم با اضافاتی موجودند. همچنین، پنج حدیث از آن‌ها نیز با تفاوت و اضافات فراوانی در برخی از مدل‌های کتاب‌های کنونی سلیم وجود دارند.

با توجه به موارد ذکرشده بالا، سه احتمال قابل طرح است:

۱. عنوان عمر بن اذینه نام فقط یک شخصیت و هویت تاریخی است که دو رویکرد روایی داشته است، یعنی هم روایات فقهی و هم روایات اندک کلامی، از دو طریق مختلف، از او نقل شده است.

۲. عنوان عمر بن اذینه، نام دو شخصیت و هویت تاریخی است که دو رویکرد روایی متفاوت داشته‌اند، یعنی یکی روایات فقهی فراوان نقل نموده است و دیگری روایات

اندک کلامی. این وضعیت، با تفکیک دو شخصیت ابن‌اذینه توسط شیخ طوسی هماهنگی دارد که گفته است: یکی از ابن‌اذینه‌ها در بصره و دیگری کوفی بوده و از دست حکومت مهدی عباسی گریخته و در یمن درگذشته است.

۳. احتمال مهم دیگر این است که عنوان عمر بن اذینه نام فقط یک شخصیت و هویت تاریخی است که البته فقط یک رویکرد فقهی داشته است و احادیث با مضامین تاریخی - کلامی، به صورت نونویس و مثلاً بعد از قرن ششم به متن کتاب کافی افزوده شده‌اند و از کلینی نیستند. این احتمال حداقل سه مؤید دارد (نک: استادی، ۱۴۰۱، الف، ص ۹۰-۶۴).

در هر صورت، پس از بررسی روایات ابن‌اذینه مشخص می‌شود که اگر نام عمر بن اذینه شامل یک شخصیت تاریخی باشد، گویای این مهم است که روایات او در حدود ۹۳/۵ درصد موارد فقهی و عمدتاً منقول از زواره‌اند (برای نمونه نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۰۶؛ ج ۴، ص ۲۳۹ و ۵۴۹؛ ج ۶، ص ۸۶ و ۸۷ و ۱۱۲؛ ج ۷، ص ۱۰۰ و ۳۶۱) و ربطی به موضوعات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم ندارند، و در حدود ۶/۵ درصد دیگر روایات با نام وی که محتوایشان مرتبط با موضوعات کتاب‌های کنونی سلیم‌اند، لازم است تأمل شوند که آیا این تعداد اندک از روایات عمر بن اذینه می‌توانند نشانگر ارتباط وی با احادیث نسخ خطی کنونی منسوب به سلیم باشند یا خیر؟ همچنین لازم است توجه شود که چرا تنها ۹ روایت عمر بن اذینه با واسطهٔ ابراهیم بن عمر یمانی می‌باشد و این شخص کیست؟ اما از سوی دیگر، اگر نام عمر بن اذینه شامل دو شخصیت تاریخی باشد، گویای این مطلب است که رویکرد روایی این دو شخصیت متفاوت بوده است و یکی رویکرد فقهی داشته و دیگری رویکرد کلامی - تاریخی داشته است (نک: استادی، ۱۴۰۱، الف، ص ۹۰-۶۴).

۳-۳. معرفی معمر بن راشد

ابوعروه معمر بن راشد ازدی حدانی بصری (م ۱۵۳ق) از بیشتر تابعان، حدیث نقل کرده است (ابن حجر، بی تا، ج ۴، ص ۵۴) و بسیاری از بزرگان حدیث به ویژه صنعانیان از او روایت کرده‌اند. وی از راویان اهل سنت است که مورد اعتماد شیعه (نک: خوئی، ۱۴۰۳، ج ۱۸، ص ۲۶۴ و ۲۶۵) و سنی (نک: مزی، ۱۴۰۴، ج ۲۸، ص ۳۰۳) می‌باشد.

۳-۴. ابهامات موجود در گونه‌شناسی روایات معمر بن راشد و سلیم

در حدود ۳۰ عنوان کتاب از منابع شیعی، روایات و احادیثی از معمر بن راشد وجود دارد. در منابع قرن اول تا چهارم هجری حدیثی از معمر بن راشد یافت نشد، هرچند که منابع انگشت‌شماری منسوب به این دوران وجود دارند. اما در منابع موجود شیعه از قرن چهارم تا هشتم که بررسی شد، فقط حدود ۷۵ روایت غیرتکراری از حدود ۱۹ نفر راوی وجود دارد.

با توجه به این که احادیث «معمر بن راشد از ابان از سلیم» در کتاب الغیبه نعمانی متوفای ۳۶۰ق (نک: نعمانی، ۱۳۹۷، ص ۵۷-۱۱۰) جعلی و نونویس هستند و پس از حدود قرن ششم به این کتاب افزوده شده‌اند (نک: استادی، ۱۳۹۹، ب، ص ۴۰۰؛ استادی، ۱۴۰۰، الف، سراسر متن)، تعداد روایات غیرتکراری معمر بن راشد، در کل منابع شیعه تا قرن هشتم، حدود ۷۰ روایت از حدود ۱۸ نفر راوی خواهد شد.

حدود نیمی از روایات معمر بن راشد، که البته به فضائل اهل بیت (ع) مرتبط‌اند، در منابعی هستند که از نظر اصالت یا انتساب به مؤلف یا زمان تألیف، مخدوش‌اند، همانند المسترشد منسوب به طبری (نک: استادی، ۱۴۰۰، ب، سراسر متن)، الاختصاص منسوب به شیخ مفید (نک: حیدری مزرعه، ۱۳۹۷، سراسر متن).

نتایج بررسی روایات هفتادگانه معمر بن راشد در منابع شیعی از ابعاد مختلف، چنین است:

۱. جدای از احادیث جعلی سلیم بن قیس در کتاب الغیبه نعمانی که از کتاب کنونی سلیم به آن افزوده شده‌اند، هیچ حدیثی از معمر بن راشد به نقل از سلیم بن قیس در منابع وجود ندارد. همچنین هیچ حدیثی از معمر بن راشد به نقل از ابان بن ابی‌عیاش در منابع شیعی نیست و روایات سلیم و ابان در منابع شیعه، همه به نقل از عمر بن اذینه هستند که البته ارتباطی با کتاب کنونی سلیم ندارند (نک: استادی، ۱۳۹۹، ج) و روایات معمر بن راشد از ابان بن ابی‌عیاش در منابع عامه نیز جز در موارد انگشت‌شمار، همگی در مسائل و موضوعات فقهی‌اند.

۲. با این که معمر بن راشد، سنی‌مذهب و از بزرگان راویان عامه است، اما ۴۰ درصد احادیث منقول از او در منابع شیعه در منابع اهل سنت نیست. همچنین ۲۸ درصد دیگر

احادیث نیز متنشان در منابع اهل سنت وجود ندارد، اما احادیث مشابه یا با تفاوت زیاد از آن‌ها وجود دارند. بنابراین تنها ۳۲ درصد احادیث معمر موجود در منابع شیعه، در منابع قرون نخستین یا منابع بعدی وجود دارند.

۳. حدود ۵۰ درصد احادیث معمر بن راشد که در برخی منابع وجود دارند، در منابع نخستین شیعه تا قرن ۱۱ و ۱۲ وجود ندارند، یعنی جزء متفردات از او محسوب می‌شوند. همچنین حدود ۱۸ درصد دیگر احادیث معمر نیز در منابع نخستین تا قرن ۷ وجود ندارند و پس از قرن هفتم در کتاب‌ها مطرح و درج شده‌اند. ۱۲ درصد احادیث معمر نیز به صورت مشابه یا با تفاوت، در منابع شیعه وجود دارند. بنابراین تنها ۲۰ درصد احادیث معمر بن راشد، سابقه‌ای در دیگر منابع شیعه دارند و مابقی آن‌ها جزء متفردات احادیث‌اند.

۴. حدود ۴۵/۵ درصد احادیث معمر بن راشد در منابع شیعه، پیرامون فضائل حضرت امیر(ع) و اهل بیت(ع)، ۱۶ درصد امامت و ۲/۷ درصد درباره مهدی(ع) هستند. حدود ۳۳ درصد احادیث معمر شامل موضوعات متفرقه‌اند. تنها ۲/۷ درصد یعنی دو حدیث کوتاه، با موضوع مطاعن، در احادیث معمر وجود دارد که پیرامون طعن به بنی‌امیه و لعن معاویه بن ابی سفیان می‌باشند (نک: استادی، ۱۴۰۱، ب، ص ۷۱-۸۱).

در نتیجه، با توجه به این که غالب احادیث معمر در الجامع و منابع اهل سنت درباره فقه‌اند و نیز هیچ حدیثی به نقل از ابان بن ابی عیاش و سلیم بن قیس از معمر بن راشد، در منابع شیعه و سنی موجود نمی‌باشد، به نظر می‌رسد که اسناد معمر برای احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، ساختگی یا نادرست باشند، به این معنا که احتمالاً بدون کتاب سلیم تک‌حدیثی کوتاه با اسناد معمر در فضائل اهل بیت(ع) را در نسخه خطی نوشته و این سند یگانه حدیث، در نسخه‌برداری‌های بعدی کتاب به‌عنوان اسناد کل کتاب سلیم پنداشته شده است و این اسناد بعدها دست‌به‌دست برای کتاب منسوب به سلیم نسخه‌نویسی شده‌اند (استادی، ۱۴۰۱، ب، ص ۷۱-۸۱).

۴. راویان واسطه تا راویان اولیه (عمر یا معمر)

گفته شد که اساساً معلوم نیست تک‌راوی احادیث منسوب به سلیم از ابان بن

ابی‌عیاش، شخص عمر بن اذینه بوده است یا معمر بن راشد. اما وضعیت راویان واسطه تا ایشان را به نسبت سلسله راویان اسنادی که در دسترس است، در دو دسته می‌توان ارائه داد:

۴-۱. راویان واسطه در اسناد نسخه‌های خطی

جدای از نسخه‌های خطی بی‌سند منسوب به سلیم، اگر همه اسناد ابتدایی و داخلی نسخه‌های خطی سنددار را تجمیع کنیم (و افتادگی‌های آن‌ها را از اسناد کامل در نظر بگیریم)، تمام اسناد نسخه‌های خطی در پنج طریق مشوش قابل طرح‌اند که گزارش آن‌ها قبلاً گذشت.

همچنین اسناد شیخ طوسی بر نسخه‌های خطی متأخر منسوب به سلیم، جعلی و تعویضی‌اند. جدای از این مسئله و با حذف اسامی تصحیف‌یافته در اسناد نسخ خطی، راویان واسطه در نسخه‌های خطی عبارت‌اند از:

۱. احمد بن منذر بن احمد صنعانی؛ ۲. عبدالله بن عمر یمانی؛ ۳. عبدالرزاق بن همام بن نافع صنعانی (م ۲۱۱ق)؛ ۴. ابراهیم بن عمر یمانی (مجهول؟)؛ ۴. همام بن نافع. همگی یا غالب این راویان وضعیت رجالی مجهولی دارند.

۴-۲. راویان واسطه در اسناد منابع نخستین

وقتی کل اسناد احادیث سلیم در منابع نخستین جمع‌آوری شود، بیش از پنجاه طریق سندی از منابع متأخر به دست می‌آید (نک: استادی، ۱۴۰۱، ج، ص ۱۱-۴۲). البته بسیاری از اسناد و طرق، افتادگی‌ها و اشتباهاتی در ترتیب راویان خود دارند که با حذف مکررات و تطبیق برخی از طرق، حدود شانزده طریق کلی به احادیث سلیم باقی خواهد ماند و شامل حدود یکصد و پنجاه نفر راوی می‌گردند.

۴-۳. ابهامات و اشکالات

اگر از اسناد و طرق جعلی یا تعویض شده برای احادیث سلیم که برای بهبود وضعیت انتساب روایات منسوب به سلیم استفاده شده‌اند، صرف نظر کنیم، غالب راویان واسطه‌ای اسناد احادیث منسوب به سلیم، مهمل، مجهول، ضعیف و از غلات شیعه‌اند. برخی از مجهولان ایشان عبارت‌اند از: ابواحمد بصری، ابوبکر جرجرائی، ابی‌محمد

مدنی، احمد بن حسن، احمد بن منذر بن احمد صنعانی، احمد بن نصر بن ربیع، اسحاق بن ابراهیم بن عمر یمانی، اسماعیل بن علی بن رزین واسطی، حسن بن علی بن عبدالله علوی طبری، حسن بن محمد هاشمی، حکم بن بهلول انصاری، سلیمان بن ساعه، عبدالقدوس بن مرداس، عبدالله، عبدالله بن مبارک، علی بن محمد جعفی، علی بن محمد زهری، علی بن محمد بن مروان [فیرزوان]، عمران بن قرّه، عیسی بن یوسف، عیسی بن یوسف همدانی، قاسم بن اسماعیل انباری، محمد بن قاسم اکفانی، محمد بن عبدالله بن احمد صوفی، همام بن نافع.

به عنوان نمونه، ابوسمینه محمد بن علی صیرفی، معروف به کذاب است و بلکه «أشهر الکذابین من أصحابنا الکوفیین» است. در ترجمه وی آمده است که در کوفه مشهور به دروغ‌گویی بود. سپس وارد قم شد و مخفی گشت. سپس احمد بن محمد بن عیسی او را از قم اخراج کرد (خوئی، ۱۴۰۳، ج ۱۷، ص ۳۲۱).

همه رجالیان نظر مساعدی درباره وی ندارند. برای نمونه، نجاشی، کشی، ابن داوود و دیگران، ابوسمینه را در نقل روایت، خیلی ضعیف و از نظر اعتقادی، فاسد می‌دانند (نک: کشی، ۱۴۰۹، ص ۵۴۵؛ ابن داود، ۱۳۸۳، ص ۲۷۶؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۳۲) و برخی گفته‌اند که در هیچ چیز نمی‌توان به وی اعتماد کرد، ضمن این که وی را در غلوگویی و دروغ‌پردازی مشهور می‌دانند (برای نمونه نک: ابن داود، ۱۳۸۳، ص ۲۷۶).

۵. روایان نهایی در نسخه‌های خطی

سند اصلی نسخه‌های سلیم این گونه است:

یک. حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال: حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی (یا عبدالله بن عمر الیمانی) قال: حدثنی عمی عبدالرزاق بن همام الصنعانی (...); دو. «حدثنی أبوطالب محمد بن صبیح بن رجاء بدمشق سنة أربع وثلثین وثلثمائة قال: أخبرنی أبوعمرو عصمة بن أبی عصمة البخاری...» (نک: استادی، ۱۴۰۱، د، ص ۷۶). لذا سه راوی نهایی نسخه‌های خطی سلیم، حسن دینوری، محمد رجاء و عصمة البخاری هستند.

۵-۱. معرفی روایان نهایی اسناد نسخه‌های خطی

الف. حسن بن ابی یعقوب الدینوری

این عنوان اساساً و کلاً نام و شخصی مجهول و ناشناخته است، حتی در حالات مشابه آن، همانند الحسن بن ابی یعقوب الدینوری، الحسن بن الدینوری، الحسن الدینوری، الحسن بن ابی یعقوب الدینوری، ابی یعقوب الدینوری، ابو الحسن الدینوری، ابوالحسین الدینوری.

ب. ابوطالب محمد بن صبیح بن رجاء

در منابع شیعی ایرانی و عراقی، تنها یک حدیث از شخص «محمد بن صبیح السماک» دیده شد (نوری، ۱۳۸۲، ج ۱۰، ص ۳۷۶؛ ج ۱۲، ص ۲۲۲) که در تاریخ دمشق موجود است و از این کتاب در سال‌های اخیر به کتاب بازسازی‌شده ابن عقده نیز راه یافته است. اما به عکس منابع ما، وی در آثار دمشقیان شناخته شده است. به عنوان نمونه، ابن عساکر روایاتی از محمد بن صبیح در تاریخ دمشق نقل نموده است (نک: ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۵۶؛ ج ۳۱، ص ۲۷؛ ج ۴۰، ص ۳۵۱؛ ج ۴۴، ص ۲۸۰؛ ج ۴۵، ص ۲۶؛ ج ۴۶، ص ۲۴۹؛ ج ۵۳، ص ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶؛ ج ۳۱۹؛ ج ۵۶، ص ۲۰۱؛ ج ۷۱، ص ۱۹).

با توجه به مجهول بودن محمد بن صبیح بن رجاء در منابع شیعی مکاتب حدیثی ایران و عراق و همچنین ذکر و تصریح مکان دمشق در اسناد روایت وی، به نظر می‌رسد که این راوی، اهل شام است.

ج. عصمة بن ابی عصمه

برخی روایات در تاریخ دمشق ابن عساکر با عناوین زیر نقل شده‌اند: «عصمة بن ابی عصمة»، «عصمة بن ابی عصمة البعلبکی»، «عصمة بن ابی عصمة اسرائیل» و «عصمة بن ابی عصمة البخاری» (نک: ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۰، ص ۳۴۱، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۴). از عصمة بن ابی عصمه، فقط دو مطلب در تاریخ دمشق ابن عساکر و به تبع آن در مختصر تاریخ دمشق ابن منظور یافت شد (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۰، ص ۳۵۱).

۵-۲. ابهامات و اشکالات

جدای از وضعیت حسن دینوری که بیان شد، محمد بن صبیح نیز در نزد رجالیان شیعه، مجهول و به عبارت بهتر، مهمل است، یعنی کسی و منبعی به نام و نشان وی متعرض نشده است. جدای از کتاب کنونی سلیم، هیچ حدیثی نیز منقول از شخص وی

در احادیث و منابع شیعه یافت نشد. حتی احادیث کتاب‌های کنونی و موجود منسوب به سلیم نیز با این اسناد محمد بن صبیح، در هیچ یک از کتاب‌های حدیثی متقدم و متأخر شیعه درج نشده‌اند.

همچنین عصمة بن ابی‌عصمه نیز در کتب رجال شیعه کاملاً مجهول و به عبارت بهتر، مهمل است. مطالبی یا حدیثی از وی در کتب شیعه وجود ندارد و همین احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، با این اسناد عصمة بن ابی‌عصمه، در هیچ یک از کتب حدیثی متقدم و متأخر درج نشده‌اند.

۶. چند نکته قابل توجه

کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، ظاهراً از قرن چهارم و پنجم در نزد برخی از علما بوده است، اما روشن نیست که نسخه در دسترس ایشان شامل چه روایات و مطالب و نیز ساختاری بوده است. حتی اکنون نیز مدل‌های متعدد نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم، شامل ۷ حدیث تا ۴۸ حدیث هستند که یک حدیث مشترک در میان تمام این مدل‌ها وجود ندارد. در هر صورت، برخی از علمای متقدم با توجه مشکلات متعدد این اثر، دیگران را متوجه مطالب ناصحیح آن نموده‌اند. برای نمونه، شیخ مفید در کتاب تصحیح الاعتقاد که منسوب به وی می‌باشد، می‌گوید: «... اما به این کتاب اعتمادی نیست و شایسته است متدینان از عمل به آنچه در آن هست، خودداری کنند و از اعتماد به آن بپرهیزند و از تقلید از روایاتش دوری نمایند و در احادیث این کتاب به علما متوسل شوند تا آنان را از صحیح و فاسد آن آگاه سازند» (مفید، ۱۳۶۳، ص ۱۲۶). برخی از علمای معاصر، این نظر شیخ مفید را با این عبارت خلاصه نموده‌اند: «لا یُعتمد علی ما ینفرد به»؛ بر آنچه تنها در این کتاب آمده است نتوان اعتماد نمود (نک: یوسفی غروی، ۱۴۰۰، ص ۱۶). بنابراین، ممکن است مطالب صحیح غیرمفردی در کتاب سلیم وجود داشته باشند که لازم است پیدا شوند.

از سوی دیگر، نسخ کنونی کتاب‌های سلیم، از جهتی، شامل سه دسته روایات‌اند:

۱. «روایات سرقتی»، یعنی روایاتی که از راویان دیگر از قرن اول‌اند و عبارت روایت

ایشان عیناً در متن کتاب سلیم آمده است (همانند احادیث شماره ۳، ۸، ۹، ۱۰، ۱۵، ۱۷، ۲۶، ۳۱،

۳۲، ۳۴، ۳۵، ۴۳، ۶۹. این روایات، در این منابع: وقعة صفین، الاحداث، الغارات، تاریخ طبری، السقیفة، کافی، التمحیص، أصول الاعتقاد، الأمالی و شرح نهج البلاغه یافت می‌شوند که از راویان دیگری همانند جندب بن عبدالله، اصبع بن ثباته، قبیصة بن جابر، ابی سعید خدری، ابن ابی لیلی، زید بن وهب و عامر شعبی هستند (نک: استادی، ۱۴۰۳، سراسر متن).

۲. «مطالب اضافه‌شده و جعلی به متن کتاب سلیم» در قرون و دوره‌های مختلف. یعنی این کتاب شامل اضافاتی است از ابان بن ابی عیاش و نیز اضافات دیگری که مشخص نیست توسط چه افراد یا گروه‌هایی به نسخه‌ها افزوده شده‌اند، همانند خطبة همام. همچنین صرف نظر از این موارد، در متن کتاب کنونی، اضافاتی نیز میان تحریرهای نسخه‌های خطی مدلهایی از این کتاب وجود دارد، همانند جریان عمر و احراق بیت فاطمی (س) که در برخی از نسخه‌های همانند نسخه کهن آن، موجود نیست (نک: استادی، ۱۴۰۰، ه ص ۲۱).

۳. «روایات و احادیث متفرد و منحصر» که شامل بیش از نیمی از حجم کتاب کنونی سلیم می‌شوند، یعنی در این کتاب‌های منسوب به سلیم، اخبار متفرد متعددی وجود دارند که در دیگر کتب روایی ما نیستند و پیش‌تر ذکر آن گذشت. بنابراین لازم است تا پس از بررسی‌های متعدد تاریخی و حدیث‌شناسی، روایات اندکی از این کتاب که قابل اتکا و قبول‌اند و مؤیداتی از قرآن و روایات صحیح دیگر دارند، از میان احادیث غیرمتفرد سلیم کشف و شناسایی شوند.

نتیجه‌گیری

درباره احادیث سلیم بن قیس و روایات کتاب‌های منسوب به وی می‌توان از چندین منظر، تأملات و مطالبی را مطرح نمود:

۱. بررسی راویان روایات عرضه‌شده به سلیم نشان می‌دهد که منشأ اولیه احادیث در نسخه‌های خطی کنونی کتاب‌های منسوب به سلیم، جمعاً با محاسبه حضرت امیر (ع)، حدود پانزده نفرند و ابهامات و سؤالات متعددی پیرامون وضعیت آن‌ها به نسبت سلیم قابل طرح است. به‌عنوان نمونه، به نظر می‌رسد که مؤلف کتاب اساساً دسترسی حضوری

به منشأ روایان اصلی وقایع دوران پس از پیامبر (ص) و عصر حضرت امیر (ع) نداشته و از میان نوشتجات موجود در عصر خود، برخی روایات با موضوع مورد نظرش را جمع‌آوری نموده است.

۲. بررسی روایان مستقیم از سلیم بن قیس در اسناد منسوب به سلیم نشان می‌دهد که فقط شخص ابان بن ابی‌عیاش راوی مستقیم روایات سلیم است و همه احادیث سلیم خبر واحدند. همچنین جدای از این که رجال‌شناسان شیعی و سنی و متقدم و متأخر، ابان بن ابی‌عیاش را توثیق نکرده‌اند، وضعیت چگونگی دسترسی ابان به روایات سلیم، در حاله‌ای از ابهام قرار دارد. بدتر از آن، عده‌ای ابان بن ابی‌عیاش را جاعل کتاب سلیم می‌دانند؛ و حتی اگر کتاب سلیم جعل ابان نباشد، به‌وضوح اضافاتی با اسم ابان بن ابی‌عیاش را در خود دارد.

۳. وضعیت روایان اولیه کتاب و احادیث سلیم بن قیس روشن نیست. جدای از این که آیا عمر بن اذینه ناقل کتاب سلیم بوده است یا معمر بن راشد، گونه‌شناسی روایات ابن‌اذینه و معمر، ابهامات جدی را درباره ارتباط این دو شخصیت با کتاب سلیم، پیش‌روی ما می‌گذارد.

۴. پیرامون روایان واسطه تا روایان اولیه (عمر یا معمر) نیز می‌توان گفت که اگر از اسناد و طرق جعلی یا تعویض شده برای احادیث سلیم که برای بهبود وضعیت انتساب روایات منسوب به سلیم استفاده شده‌اند، صرف‌نظر کنیم، غالب روایان واسطه‌ای اسناد احادیث منسوب به سلیم، افراد مهمل، مجهول، ضعیف و نیز از غلات شیعه‌اند.

۵. روایان نهایی در نسخه‌های خطی، یعنی حسن دینوری، محمد بن صبیح، و عصمه بن ابی‌عصمه نیز در نزد رجالیان شیعه، مجهول و به عبارت بهتر، مهمل هستند و منبعی به نام و نشان ایشان متعرض نشده است. همچنین حداقل دو تن از ایشان نیز هیچ حدیثی در منابع شیعه و سنی ندارند. از سوی دیگر، همین احادیث موجود منسوب به سلیم نیز با اسناد این سه شخص، در هیچ یک از کتاب‌های حدیثی متقدم شیعه درج نشده است.

فهرست منابع

۱. ابن حجر، احمد بن علی عسقلانی. (۱۴۰۶ق). تقریب التهذیب. سوریه: دار الرشید.
۲. ابن حجر، احمد بن علی عسقلانی. (۱۳۲۶ق). تهذیب التهذیب. حیدرآباد دکن: بی‌نا.
۳. ابن داوود، حسن بن علی. (۱۳۸۳ق). رجال ابن داود. تهران: دانشگاه تهران.
۴. ابن غضائری، احمد بن حسین. (۱۴۲۲ق). رجال (الضعفاء). قم: دارالحدیث.
۵. استادی، کاظم. (۱۳۹۹ش). ب. نسبت منابع نخستین و سلیم. قم: کتابخانه دارالحدیث.
۶. استادی، کاظم. (۱۳۹۹ش). ج. درباره راویان سلیم، (مخطوط). قم: کتابخانه دارالحدیث.
۷. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش). الف. روایات سلیم بن قیس در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن در میان روایات دیگر، (مخطوط). قم: کتابخانه رضا استادی.
۸. استادی، کاظم. (۱۴۰۰ش). ب. بازشناسی مؤلف کتابی که المسترشد خوانده می‌شود. پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۵۴(۱)، ص ۲۹۳-۲۶۹. <https://doi.org/10.22059/jqst.2022.321913.669734>
۹. استادی، کاظم. (۱۴۰۰ش). ج. کتابشناسی توصیفی سلیم بن قیس هلالی. میراث شهاب، قم، ۲۷(۱۰۴). ص ۱۳۳-۱۸۴.
۱۰. استادی، کاظم. (۱۴۰۰ش). د. بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی. علوم حدیث، ۲۶(۱)، ص ۱۵۰-۱۷۷. <https://doi.org/10.22034/hs.2021.13161>
۱۱. استادی، کاظم. (۱۴۰۰ش). ه. قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم بن قیس. پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی، ۶(۱۵)، ص ۳۰۳-۳۳۰.
۱۲. استادی، کاظم. (۱۴۰۱ش). الف. گونه‌شناسی روایات عمر بن اذینه و سلیم در کتاب کافی کلینی. پژوهشنامه اهل بیت (ع)، ۱(۲)، ص ۶۴-۹۰.
۱۳. استادی، کاظم. (۱۴۰۱ش). ب. گونه‌شناسی روایات معمر بن راشد در منابع شیعی. حدیث اندیشه، ۱۷(۳۳)، ص ۷۱-۸۰.
۱۴. استادی، کاظم. (۱۴۰۱ش). ج. گزارش اسناد روایات سلیم در منابع نخستین شیعه. حدیث حوزه، ۱۳(۲۵)، ص ۱۱-۴۲.
۱۵. استادی، کاظم. (۱۴۰۱ش). د. گزارش شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه قرآن و حدیث.
۱۶. استادی، کاظم. (۱۴۰۳ش). م. مشابهت‌یابی روایات کتاب سلیم و بررسی حالات پیش‌رو. فرهنگ و سیره اهل بیت (ع)، ۳(۱۱).
۱۷. استادی، کاظم. (۱۳۹۹ش). الف. معرفی نسخه‌های خطی سلیم. میراث شهاب، قم، ۹۹(۹)، ۱۴۵-۱۸۸.
۱۸. انصاری، محمد باقر. (۱۴۲۲ق). کتاب سلیم بن قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام. تراثنا. عشر. رجب - ذوالحجّة - العدد ۳ و ۴.

۱۹. جلالی، عبدالمهدی. (۱۳۸۲ش). الف. پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی. مطالعات اسلامی، (۶۰)، ص ۸۹-۱۲۶.
۲۰. جلالی، عبدالمهدی. (۱۳۸۲ش). ب. راوی کتاب سلیم در ترازو. مطالعات اسلامی، (۶۲)، ص ۱۳ تا ۶۲.
۲۱. جوزجانی، ابراهیم بن یعقوب. (بی تا). أحوال الرجال. پاکستان - فیصل آباد: حدیث اکادمی.
۲۲. حلّی، حسن بن یوسف. (۱۳۸۲ق). رجال. نجف: بی نا.
۲۳. حیدری مزرعه آخوند، محمدعلی. (۱۳۹۷ش). کاوشی در پدیدآوردنده کتاب الاختصاص. حدیث پژوهی، (۲)۱۰. <https://doi.org/10.22052/0.20.1>
۲۴. خویی، ابوالقاسم. (۱۴۰۳ق). معجم رجال الحدیث. قم: منشورات مدینه العلم.
۲۵. دارقطنی، علی بن عمر. (۱۴۰۳ق). الضعفاء الضعفاء والمتروکون. مدینه: الجامعة الإسلامية.
۲۶. الذهبی، محمد بن أحمد. (۱۳۸۲ق). میزان الاعتدال فی نقد الرجال. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۲۷. سلطانی، محمد. (۱۳۹۸ش). کتاب سلیم (بازخوانی کهن ترین میراث مکتوب شیعه). قم: برگ فردوس.
۲۸. الهاللی، سلیم بن قیس. (۱۳۹۷ش). اسرار آل محمد(ص). قم: نشر دلیل ما.
۲۹. الهاللی، سلیم بن قیس. (۱۴۱۵ق). کتاب سلیم بن قیس الهاللی، (تحقیق محمداقبر انصاری). قم: الهادی.
۳۰. طوسی، محمدبن حسن. (۱۳۸۰ق). رجال، (به کوشش محمداقبر انصاری). قم: بی نا.
۳۱. قلیچ، رسول. (۱۳۹۰ش). بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم ابن قیس. پایان نامه ارشد. دانشگاه ادیان.
۳۲. کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹ق). اختیار معرفه الرجال (رجال کشی)، (به کوشش مصطفوی). مشهد: دانشگاه فردوسی.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق). الکافی، (محقق: غفاری علی اکبر)، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۳۴. مامقانی، عبدالله. (۱۳۵۱ق). تنقیح المقال فی علم الرجال. نجف: بی نا.
۳۵. مجلسی، محمدتقی. (۱۴۰۶ق). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، (محقق: حسین موسوی کرمانی و علی پناه اشتهااردی). قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
۳۶. مزی، یوسف بن عبدالرحمان. (۱۴۰۴ق). تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، (چاپ بشار عواد معروف). بیروت: الرساله.
۳۷. مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۳۶۳ش). تصحیح اعتقادات الإمامیة. (با تصحیح شهرستانی). بی جا: رضی.
۳۸. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی. (۱۴۰۷ق). رجال، (به کوشش زنجانی). قم: نشر اسلامی.
۳۹. نسائی، احمد بن علی. (۱۴۰۶ق). کتاب الضعفاء و المتروکین، (چاپ محمود ابراهیم زاید). بیروت: دار المعرفه.
۴۰. نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). الغیبه. تهران: نشر صدوق.
۴۱. نوری، حسین بن محمدتقی. (۱۳۸۲ق). مستدرک الوسائل. تهران: چاپ افست.
۴۲. یوسفی غروی، محمدهادی. (۱۴۰۰ش). مقدمه کتاب اسرار آل محمد و سلیم بن قیس. قم: بوستان کتاب.